

Українські народні думи¹

Козак Нетяга²

Ой од поля Килиїмського³ їдеть

¹ До книжки ввійшли кращі записи — українського поетичного епосу, здійснювані від кінця XVII. ст. до радянського часу. З відомих сюжетів відібрано здебільшого по одному, рідше — по два часово і територіально віддалені варіанти чи редакції дум.

Публікація текстів здійснена за першоджерелами — першодруком, в окремих випадках за найавторитетнішими виданнями, зокрема за збірниками: Колесса Ф. Українські народні думи. Львів, 1920; Думи; Упорядкування Г. А. Нудьги. К., 1969; Украинские народные думы. Издание подготовил Б. П. Кирдан. М., 1972; Думи. Історико-героїчний цикл. Упорядкування та примітки О. І. Дея. К... 1982. (Далі при посиланні на ці видання зазначатимемо лише упорядників і сторінку видання).

Тексти подаються за сучасним правописом, із збереженням Лексичних та синтаксичних особливостей' оригіналу, але- з певною уніфікацією вимови.

² *Козак Нетяга* . Один з найдавніших записів думи, датований 1684 р. Вперше надрукував М. Возняк 1928 р. Подається за виданням: Кирдан Б. П., с. 71–72.

³ *Килиїмське поле* — місцевість біля міста Килії (тепер —

козак Нетяга,
Рукою махає,
Ні о чім не дбає.
Ой у його сермяжина по коліна,
На нім постולי бобровії,
Онучі бавельняніі,
Напотім пищаль семип'ядная за
плечима.

Аж где ся взяв татарин старий
бородатий,
На двох конях лисавих за ним
уганяє.

Аж до нього козак промовляє:
«Старий татарине бородатий,
Чого ти за мною уганяєш?
Чи на мої зброї ясніі,
Чи на мої коні воронії,
Чи на мої шати дорогії?»
Що промовить старий татарин
бородатий

до козака запоровського⁴
«Не набігаю на твої коні воронії

районний центр Одеської обл.).

⁴ *Козак запоровський* — неточний запис від «козак запорозький».

брати.
А тепер, татарине, жарту
 козацького не знаєш,
Та із коня ся валяєш,
Нічому ся не спротивляєш.
Тепер буду скарби твої брати,
До війська до табору козацького
 прибивати,
Буду Килимське поле вихваляти,
Що маю здобичі з військом
 козацьким пропивати».

Козак Голота⁵

Ой полем, полем Килиїмським,
То шляхом битим гординським⁶,
Ой там гуляв козак Голота⁷,

⁵ *Козак Голота.* Записано в 1854 р. від лірика А. Никоненка в с. Оржиця на Полтавщині. Вперше надруковано в зб.: *Записки о Южной Руси.* СПб., 1856, т. I, с. 14–19. Подається за першодруком.

⁶ *Гординський (Ординський) шлях* — дорога, що контролювалась і була під владою Орди (Гординське поле).

Не боїться ні огня, ні меча, ні
третього болота.
Правда, на козакові шати дорогії —
Три семирязі лихії:
Одна недобра, друга негожа,
А третя й на хлів незгожа⁸.
А ще, правда, на козакові постолі
в'язові,
А онучі китайчані —
Щирі жіноцькі рядняні;
Волоки шовкові —
Удвоє жіноцькі щирі валові.
Правда, на козакові шапка-бирка
—
Зверху дірка,
Травою пошита,
Вітром підбита,
Куди віє, туди й провіває,
Козака молодого прохолоджає.
То гуляє козак Голота, погуляє,

⁷ *Козак Голота* — збірний образ бідняка-нетяги (летяги), що уособлює кращі риси рядового козацтва: мужність, хоробрість, кмітливість.

⁸ «...А третя й на хлів незгожа . — Уже й закинуть неспособна ». — тобто не варта ні на що, навіть дірку в стрісі прикрити.

Ні города, ні села не займає,—
На город Килию поглядає.
У городі Килиї татарин сидить
бородатий,
По гірницях походжає,
До татарки словами промовляє:
«Татарко, татарко!
Ой чи ти думаєш те, що я думаю?
Ой чи ти бачиш те, що я бачу?»
Каже: «Татарине, ой, сідий,
бородатий!
Я тільки бачу, що ти передо мною
по гірницях походжаєш,
А не знаю, що ти думаєш да
гадаєш».
Каже: «Татарко!
Я те бачу: в чистім полі не орел
літає —
То козак Голота добрим конем
гуляє.
Я його хочу живцем у руки взяти
Да в город Килию запродаати,
Іще ж ним перед великими панами-
башами вихваляти,
За його много червоних не лічачи
брати,
Дорогії сукна не мірячи
пощитати».

То теє промовляв, — дороге плаття
надіває,
Чоботи обуває,
Шлик бархатний на свою голову
надіває,
На коня сідає,
Безпечно за козаком Голотою
ганяє.

То козак Голота добре козацький
звичай знає,—

Ой на татарина скрива, як вовк,
поглядає,

Каже: «Татарине, татарине!

На віщо ж ти важиш:

Чи на мою ясненькую зброю,

Чи на мого коня вороного,

Чи на мене, козака молодого?»

«Я, — каже, — важу на твою
ясненькую зброю,

А ще лучче на твого коня вороного,

А ще лучче на тебе, козака
молодого.

Я тебе хочу живцем у руки взяти,

В город Килию запродаати,

Перед великими панамі-башами
вихваляти

І много червоних не лічачи
набрати,

Дорогії сукна не мірячи
пощитати».

То козак Голота добре звичай
козацький знає,
Ой на татарина скрива, як вовк,
поглядає.

«Ой, — каже, — татарине, ой,
сідий же ти, бородатий!
Либонь же ти на розум небагатий:
Ще ти козака у руки не взяв,
А вже за його й гроші пощитав.
А ще ж ти між козаками не бував,
Козацької каші не їдав
І козацьких звичаїв не знаєш».

То теє промовляв,
На присішках став,
Без міри пороху підсипає,
Татарину гостинця в груди
посилає.

Ой ще козак не примірівся,
А татарин їк лихий матері з коня
покотився!

Він йому віри не донімає,
До його прибуває,
Келепом межи плечі гримає,
Коли ж огладиться, аж у його й
духу немає.

Він тоді добре дбав,

Чоботи татарські істягав,
На свої козацькі ноги обував;
Одежу істягав,
На свої козацькі плечі надівав;
Бархатний шлик іздіймає,
На свою козацьку голову надіває;
Коня татарського за поводи взяв,
У город Січі припав,
Там собі п'є-гуляє,
Поле Килиїмське хвалить-
вихваляє⁹

«Ой поле Килиїмське!
Бодай же ти літо й зиму зеленіло,
Як ти мене при нещасливій годині
сподобило!
Дай же, боже, щоб козаки пили та
гуляли,
Хороші мислі мали,
Од мене більшу добичу брали
І неприятеля під носі топтали!»
Слава не вмре, не поляже

⁹ Січ — Запорозька Січ — центр українського козацтва, що сформувався в першій половині XVI ст. за Дніпровими порогами, спочатку-на островах Токмаківка та Велика Хортиця, а згодом на острові Базавлук. Січ була опорою українського народу в боротьбі проти феодально-кріпосницького гніту та іноземних загарбників.

Од нині до віка!
Даруй, боже, на многі літа!

Смерть Корецького¹⁰

Од неділі першого дня
Стояв обоз невелик
В чистім полі на Цецорі¹¹.
А в тім обозі був гетьманом,
Всім жолніром і всім паном
Князь Дмитро, князь Корецький¹²,
Третього дня з своєю дружиною
Обід з ними обідає,

¹⁰ *Смерть Корецького*. Один з найдавніших записів думи, датований 1684 р. Подається за виданням: Нудьга Г. А., с. 48–51.

¹¹ *Цецора* — місцевість у Румунії (поблизу Ясс), де польсько-шляхетська армія зазнала поразки у битві з турецько-татарськими військами в 1620–1621 рр. У цьому бою загинув батько Богдана Хмельницького — Михайло Хмельницький.

¹² *Корець* — містечко на Волині (тепер — районний центр Ровенської обл.).

А о своїй пригоді не відає.
Аж де ся взяв хан татарський,
Вдарив на обоз син поганський,
Весь табор преч розгромив.
Там всі полки вирубали,
Аж третього дня наступає.
Приходили од турецького царевича
яничари його наглядати,
Стали до нього словами
промовляти:

«Княже Дмитер, пан Корецький¹³,
Високо сидиш,
Далеко глядиш,
Чи не бачиш на морі де джавра?»
Аж он промовить княже Дмитер:
«Високо сиджу,
Далеко гляджу,
Не бачу ніде на морю джавра,
Тільки бачу на дубі високім голуба
з голубкою.
Коли б при мені мій тугий лук і мої
стрілки,
Убив би голуба з голубкою:

¹³ *Корецький* — можливо, йдеться про Самійла Корецького, який 1622 р. у битві на Цецорському полі потрапив у полон і був страчений.

Єдно вашому пану на сніданнє,
А другое на обіданнє».
Яничари на сміх тоє піднімали,
Тугий лучок йому подавали.
Дві стрілки-калинівки на лук
накладає,
А до голубів міряє.
Як налучив,
Так умірив
Та забив голуба з голубкою.
Назад тугий лучок подає,
До яничар промовляє:
«Підіте, яничари,
Візьміте два голуби,
Свему пану єдного на сніданнє,
А другого на обіданнє».
Аж прийшли яничари до свого
пана:
«Пане, пане наш, царю турський,
Вбив князь Корецький два голуби,
Одного на вечерю, другого на
обіданнє,
Аж не вбив княже Корецький
голуба з голубкою,
Вбив царевича з царівною,
З його рідною сестрою».
А що мовить турський царю до
яничар:

«Подіте князя Корецького з гаків
здійміте,
А перед мене приведіте».
Княже Дмитер перед царем став,
На криж свої руки складав,
До пана свого промовляв:
«Ой пане мій, пане царю,
Зготував я тобі з голубів вечерю».
Рече турський цар до князя
Дмитра:
«Не голуби то, мої то діти,
Син царевич з царівною,
Княже Дмитер, тожесь хитер,
Ніхто тебе не ухитрить,
Хіба тебе смерть ухитрить».

Отаман Матяш Старий¹⁴

На усті Самари-Богу¹⁵,

¹⁴ *Отаман Матяш Старий* . Записано в 1805 р. Вперше надруковано в кн.: Житецький І. Мысли о народных малорусских думах. К., 1893, с. 238–240. Подається за першодруком.

¹⁵ *Устя Самари-Богу* — гирло притоки Південного Бугу,

Семенова козацького рогу,
Усі поля самарської пожарами
погоріли:
Тільки два терни-байраки не
горіли,
Що под собою гостей великих
іміли:
Там пробувало дванадцять козаків
бравославців-небувальців.
Меж ними був отаман. Матяш
Старенький¹⁶.
Стали козаки вечора дожидати,
Стали терновії огні розкладати,
Стали по чистому полю коні
козацької пускати,
Стали козацької сідла од себе
далеко одкидати,
Стали козацької семип'яднії пищалі
поза кущами ховати.
Отамане Матяш Старенький тоє
зачуває,

де впадає ріка Савранка (за народною вимовою — Самарка).

¹⁶ *Отаман Матяш старий* — збірний образ досвідченого козацького ватажка, який протиставляється молодому козацтву.

Словами промовляє:
«Козаки, панове-молодці!
Не безпечно ви майте,—
Козацьких коней із припона не
 пущайте,
Сідла козацькії под голови
 покладайте,
Бо се долина Кайнарська¹⁷,
Недалече здесь земля татарська».
Тоді козаки з отамана Матяша
 насміхали:
Десь ти, отамане, Матяшу
 Старенький,
меж козаками не бував,
Десь ти козацької каші не їдав,
Десь ти козацьких звичаїв не знав,
Що ти нам, козакам-бравославцям,
 великий страх задав».
Тогда отаман Матяш од них далеко
 одступав,
Терновий огонь розкладав,
Коня свого козацького осідлав,
Біля себе припинав.
То саме вночі заждав малую

¹⁷ *Кайнарська долина* — є припущення, що так називалася низина у гирлі річки Савранки.

годинку, невелику часинку, —
Як не буйнії вітри повівали,
Як турки-яничари з чистого поля в
долину припали,
Дванадцять козаків бравославців-
небувальців в полон забрали.
Отаман Матяш старенький на
доброго коня сідає,
Шість тисяч турок-яничар
побіждає,
Бравославців-небувальців із полону
одбиває,
Ще й словами промовляє:
«Козаки бравославці-небувальці!
На коні козацькії сідайте,
Мені, старому, допоміж давайте!»
Тоді козаки на коні сідали,
Чотири тисячі безбожних
бусурменів побіждали,
Сребро і злото турецькеє од них
забирали,
До города Січі швиденько
попішали,
В городі Січі безпечно себе мали,
Сребро і золото турецькеє между
собою розділяли, —
За отамана Матяша господа бога
прохали:

«Десь твоя мати в небі
пресвятилась,
Що тебе, лицаря, да породила,
Що ти в чистом полі пробував,
Із нас, бравославців-небувальців,
ні одного козака із війська не
утеряв».

Федір Безродний, Бездольний¹⁸

Ой по потребі, по потребі барзе
царській,
То там-то много війська¹⁹, гей,
понажено
Да через мечу положено,
Да й ні єдиного тіла козацького-
молодецького
Живого не оставлено.

¹⁸ *Федір Безродний, Бездольний* . Записав 1873 р. М. Лисенко від кобзаря О. Вересая з с. Калюжниці на Полтавщині. Подається за виданням: Кирдан Б. П., с. 84–88.

¹⁹ *Військо дніпрове* — йдеться про козацьке військо, розміщене на Дніпрі, тобто про запорозьких козаків.

Тільки поміжду тим трупом Федор
Бездольний²⁰,
Посічений да порубаний,
Да й на рани смертельнії не змагає;
А коло його джура Ярема, гей,
промешкає!
То Федор Безродний, безродний,
гей,
Промовляє словами
Да обіллється гірко сльозами:
«Гей, джуро Яремо,
То дарую я тобі по смерті своєї
Коня вороного,
Ей, а другого білогривого,
І тягеля червонії,
Од піл до коміра золотом
гаптовані,
І шаблю булатную,
Пищаль семип'ядную!
Ой да добре ж ти дбай,
Да на коня сідай,
Да передо мною повертай,
Да нехай я буду знати,
Ай чи удобен ти будеш проміжду
козаками пробувати».

²⁰ Федор Безродний — епічний персонаж.

Ой, то ти об'явися
Да шличок на копію іскладай,
Ой да сам низенько укланяй
Наперед господу богу,
І батькові кошовому,
Отаману військовому,
І всьому товариству кривному,
сердешному».

Ой добре же то він дбає,
Ой да на коня сідає
Да понад лугом Базалугом
проїжджає,
Понад Дніпром-Славутою,
Ей, да козаків стрічає,
Да шличок на копію складає,
А сам низько укланяє
Наперед батькові кошовому,
Отаману військовому,
І всьому товариству кривному й
сердешному,
То-то батько кошовий,
Отаман військовий,
Промовляє словами:
«Ей, джуро Яремо!
Да не своїми ж ти кіньми гуляєш,
І не свої тягеля червонії,
Од піл до коміра золотом
гаптовані,

І не свою шаблю булатную,
Не свою пицаль семип'ядну маєш.
А десь ти свого пана убив, або
істребив,
Або ж ти молодого душі ізбавив».
«Ой батьку кошовий,
Отамане військовий,
Я свого пана ані вбив, ні стребив,
Ані молодого душі я не збавив —
А мій пан лежить у лузі, в Базалузі
Постріляний да порубаний,
І на рани смертельні не змагає.
Да прошу я вас всенижающе
У луг Базалуг прибувати,
Ой да тіло козацьке-молодецькеє
поховати,
Да звіру-птиці на поталу не дати!»
То-то батько кошовий,
Отаман військовий,
Та добре він дбав,
Да в суботу із семисот п'ятдесят
козаків вибир
Да в суботу проти неділі,
У четвертій полуношній годині,
У луг Базалуг козаків висилав.
Ой то вони прибували
Да тіло козацькеє знаходили,
На червону китайку клали,

Тіло козацьке-молодецьке
обмивали,
А шаблями суходол копали,
А шапками да приполами персть
носили,
Да високу могилу висипали
І прапірок у головах, ей,
устромили,
Да премудрому лицарю славу
учинили.
А тим його поминали,
Що в себе мали,—
Цвіленькими військовими
сухарями!
Услиши, господи, у просьбах, у
молитвах
Люду царському,
Народу християнському
І всім головам слухаючим,
Вот на многії літа
До кінця віка,
До кінця віка!

Смерть Федора Безродного²²

²² *Смерть Федора Безродного* . Записав 1814 р. М. Цертелев на Полтавщині. Подається за виданням: Кирдан Б.

Понад сагою Дніпровою
Молодий козак обід обідає,
Не думає, не гадає,
Що на його, молодого,
Ще й на чуру малого,
Біда настає.
То не верби луговії зашуміли,
Як безбожні ушкали налетіли,
Федора Безродного,
Отамана курінного,
Постріляли, порубали,
Тільки чури не піймали.
То малий чуро до козака прибуває,
Рани йому глибокії промиває.
То козак йому промовляє:
«Чуро мій, чуро!
Вірний слуго,
Піди ти степом
Понад Дніпром,
Послухай ти, чуро, чи то гуси
 кричать,
Чи лебеді ячать,
Чи ушкали гудуть,

Чи, може, козаки Дніпром ідуть?
Коли гуси кричать
Або лебеді ячать,
То ти зжени.
Коли ушкали гудуть —
Мене схорони.
Коли ж козаки йдуть,
То об'яви: нехай вони човни до
берега привертають,
Мене, козака Федора Безродного,
навіщають».

То чура малий по берегу пробігав,
Козаків забачав,
Шапкою махав,
Словами промовляв:
«Панове-молодці, добре ви дбайте,
Човни привертайте,
До отамана курінного
поспішайте!»

То козаки тее зачували,
До берега привертали,
Отамана навіщали.
Тогді козак чуру вихваляє,
Словами промовляє:
«Чуро мій, чуро,
Вірний слуго!
Коли ти будеш вірно пробувати,
Будуть тебе козаки поважати».

То теє промовляв,
Опущення зо всіми брав,
Милосердному богу душу оддав.
Тогді козаки шаблями суходіл
копали,
Шапками, приполами персть
виймали,
Федора Безродного ховали,
В семип'ядні пищалі гримали,
У суремки жалібно вигравали!
То ще добре козацька голова знала,
Що без війська козацького не
вмирала!

Три брати Самарські²³

²³ *Три брати Самарські* . Записано в 1805 р. від кобзаря Івана на Полтавщині. Вперше надруковано в кн.: Житецький П. Мисли о народных малорусских думах. К., 1893, с. 205.— 206. Подається за першодруком.

Це одна з дум, в центрі якої моралізаторська ідея — будь-яке порушення усталених традицій, звичаєвих норм неминуче карається. У даному випадку три брати (самарські) гинуть через непослух: зневаживши благословення батьків, вони пішли у охотне (добровільне) козацьке військо, порушивши звичай, згідно якого один із синів повинен був залишитися з батьками.

У річки Самарки,
У криниці Салтанки²⁴,
Там усі поля самарські пожарами
погоріли,
Тільки не горіло два терни
дрібненьких,
Два байраки зелененьких,
Бо там подлі них лежало три брати
рідненькі:
То они постріляні,
Порубані,
На рани смертельнії знемагали,
Що у їх рани рубанії кров'ю
ізошли,
А стрілянії до серця прийшли.
Промовить старший брат до
середульшого словами,
Обіллється дрібними сльозами:
«Коли б ти, братику, добре дбав,
Щоб ти на ноги козацькії вставав,
Збанок козацький в руки брав,
До криниці Салтанки приходжав,
Холодної води набирав,

²⁴ *Криниця Салтанка* — криниця біля річки Самарки.

Наші б рани козацькії смертельнії
промивав».

Середульший брат тоє зачуває,
Словами промовляє:

«Як же мені, брате, на ноги
козацькії вставати,

Що у мене ноги козацькії порубані,
Руки козацькії постріляні,

Головка козацькая моя побита,—

Попросимо ми свого меншого
брата,

Нехай наш найменший брат на
ноги козацькії вставає,

У тонкії войськовії суремки заіграє,
То будуть козаки чистим полем

гуляти,

Будуть наші ігри козацькії
зачувати,

Будуть вони до нас приїжджати,

Будем ми добре дбати,

Отцеві й матері в землю

християнськую поклон
передавати,

Щоб нас отець і мати добре знали,

Вони б до нас приїжджали,

Вони б нас хорошенько поховали».

Менший брат тоє зачуває,

Словами промовляє:

«Брати мої милії,
Як голубоньки сивії!
Чи, не ті ж мене шаблі турецькії
порубали, що й вас?
Чи не ті ж мене стрілки-яничарки
постріляли, що й вас?
Як вам, братця, не можна на ноги
козацькії вставати,
Так же й мені.
Хоч я, братця, буду в тонкії
суремки жалібненько іграти,
То будуть турки-яничари, безбожні
бусурмани,
чистим полем гуляти,
Будуть наші ігри козацькії
зачувати,
Будуть до нас приїжджати,
Будуть нам живйом каторгу
здавати.
Лучче нам, братця, от тут в чистом
полі помирати,
Отця, і паніматки, і родини
сердечної в очі не видати»...
Стала чорная хмара на небі
наступати,
Стали козаки во чистом полі
помирати,
Стали свої голови козацькії в річці

Самарці покладати...

Чим тая Самарка стала славна,
Що вона много війська козацького
у себе видала.

Гей, усі поля самарські почорніли
Та ясними пожарами погоріли,
Тільки не згоріли
У річці Самарці,
В криниці Салтанці,
Три терни дрібненькі,
Три байраки зелененькі.

Ото тільки не згоріли три брати
рідненькі,

Як голубоньки сивенькі,
Постріляні та порубані, починають.

Ой то тим вони спочивають,
Що на рани постріляні та й
порубані

Дуже знемагають.

Гей, як обізветься старший брат
До середульшого словами,
Обіллється дрібними сльозами:
«Ой брате мій середульший!

Та добре ти, брате, учини,
Хоч з річки Самарки
Або з криниці Салтанки
Холодної води знайди,
Рани мої постріляні та порубані

Окропи, охолоди!»
«Гей ти, брате мій рідненький,
Голубочку, сивенький!
Чи ти мені, брате, віри не діймаєш,
Чи ти мене, брате, на сміх
підіймаєш?
Чи не одна нас шабля порубала,
Чи не одна нас куля постріляла?
Що маю я на собі
Дев'ять ран рубаних, широких,
А чотири стріляні, то й глибокі...
Ой то добре ми, брате, учинімо,
Хоч свого найменшого брата
попросімо,
Нехай наш менший брат
А ще добре дбає,
Хоч на колінка й уставає,
В військову суремку
Добре грає-програває.
Нехай же нас будуть странні
козаки зачувати,
Гей, та будуть до нас приїжджати,
Будуть нашої смерті доглядати,
І тіло наше козацьке молодецьке
А в чистому полі поховати».
Гей, то менший брат тее зачуває,
До старших братів словами
промовляє:

«Ой брати рідненькі,
Голубочки сивенькі!
Не єсть то нас куля яничарська
 постріляла,
А єсть то нас та й отцева молитва
 покарала.
Собі на поміч не прохали.
Хотя й я, браття, буду у сурму
 турецьку
Жалібненько грати,
То тільки нас будуть
Турки-яничари,
Безбожні бусурмани,
Наші ігри козацькі зачувати,
То будуть до нас приїжджати,
Будуть наше тіло
Сікти та рубати
Або будуть у тяжку неволю
 завертати.
Ой уже ми будем, брати рідненькі,
Голубоньки сивенькі,
От тут помирати,
Уже нам отця, паньматки й родини
 сердешної
Повік у вічі не забачати...»
Гей, як стала то на небі.
Чорна хмара наступати,
То стали бідні козаки

смертельні знемагає,
І праведного судію з неба бажає;
При собі отця-неньки не має...,
Постреляні — кров'ю зійшли,
Порубані — к серцю прийшли...
То вже козак молодий отця й мати
спомінає:
«Поможи мені отцева-матчина
молитва, на колінця встати,
Семип'ядну пищаль у руки
достати,
По три мірці пороху підсипати,
По три кульки свинцевих набивати,
Орлам-чорнокрильцям,
Козацьким дозірцям,
Великий подарунок посилати».
То вже козак молодий,
Товариш військовий,
По три мірці підсипає,
По три кульки набиває,
Орлам-чорнокрильцям,
Козацьким дозірцям,
Великий подарунок посилає...
Сам на себе в землю щирим серцем
впадає,
Тичячу пищаль на колінця одкидає,
Ще й на море поглядає,
Що море трьома цвітами процвітає:

Первим цвітом — островами,
Другим, цвітом — кораблями,
Третім цвітом — молодими
 козаками.

Що козаки, добрі молодці,
На долину Кодину²⁶ прибували,
Срібла-злота много набирали,
Козака постреляного-порубаного
 знахояжали,
Шаблями, наділками яму копали;
В семип'ядну пищаль
 продзвонили:

Славу козацьку учинили,
Шапками, приполами семикопну
 висипали,

На могилі прапір устромляли:

Славу козацьку учиняли.

У неділю барзо рано-порану
 зорями пораненьку

Сива зозуля налітала,

На могилі сідала,

Жалібненько закувала:

«Голово козацька, голово
 молодецька!

Да чи є в тебе на Русі отець, або

²⁶ *Кодина* — р. Кодима, права притока Південного Бугу.

мати,
Або сестра найменшая?
Якби отець або мати видали,
Білу кошулю на смерть би твою
присилали,
Або сестра найменшая видала,
То в неділю б рано-раненько
улавала,
Жалібненько оплакала,
Так як би зозуля закувала...
Голово козацька, голово
молодецька!
Ти по чужих землях пробувала,
Дорогими кіньми трибувала,
А тепер не потребуєш ні шат
дорогих, ні коней вороних,
А тільки потребуєш спасенія з
неба».
Ой помер козак,
Слава козацька не вмре, не поляже
Од нині до віка.

Невольники²⁷

²⁷ *Невольники*. Записано в середині 50-х років XIX ст. від кобзаря П. Колибаби у м. Вільшани на Харківщині. Вперше надруковано в кн.: Исторические песни малорусского народа с

Що на Чорному морю,
Потребі царській,
Громаді козацькій,
Там много війська понаженб,
У три ряди бідних, безщасних
невольників посаджено,
По два та по три докупи посковано,
Го двоє кайданів на ноги
покладено,
Сирою сирицею назад руки
пов'язано:
Тогді бідні; безщасні невольники
на коліна упадали,
Вгору руки підіймали,
Господа милосердного прохали та
благали:

об'ясненнями Вл. Антоновича и М. Драгоманова. К., 1874, т. 1, с. 90–91. Подається за першодруком.

Дума належить до так званого циклу «невольницьких плачів», які вважаються дослідниками найдавнішими. Створювалися в середовищі козаків-невільників, що попадали в турецький полон. У неперевершеній художній формі думи цього циклу передають тугу за батьківщиною, прагнення до волі, протест проти чужоземного поневолення.

Невільницький цикл дум нараховує близько двадцяти оригінальних варіантів.

«Господи милосердний, створи з
неба ясне сонце-мати,
Нехай будуй кайдани коло ніг
ослабати,
Сирая сириця коло рук ослабати,
Хай ми будем, бідні, безщасні
невольники,
У чужій землі хоч мале число
полегкості собі мати».

Тое промовляли,
Землю турецьку кляли-проклинали:
«Земле турецька,
Проклята віро бусурманська,
Розлуко ти на світі християнська,
Що ти не одного розлучила мужа з
жоною,
Або брата з сестрою,
Альбо кровну родину з родиною,
Альбо близьку сусіду з сусідою.
Хто у тобі срібло-злато виробляє,
По всіх землях проходжає,
У турецькій землі нікогда собі
отрадности не має».

Визволь, господи, невольника з
неволі
На простії дороги,
На ясні зорі,
На руський берег,

На край веселий,
Меж мир хрещений.

Плач невольника²⁸

Не ясний сокол квилить-проквіляє,
То син до отця, до матусі в городи
християнській поклон
посилає,
Сокола ясного рідним братом
називає:
«Соксіле ясний, брате мій рідний,
Ти високо літаєш і далеко буваєш,
Чого ж ти у мого отця й матусі у
гостях ніколи не буваєш?
Полети ж, соколе ясний, брате мій
рідний,
В городі християнські
Та сядь-впади у мого отця, у матусі
у дворі,
Жалібненько заквили

²⁸ *Плач невольника* . Записав 1908 р. О. Сластіон від лірника І. Скубія у с. Лелюхівка на Полтавщині. Подається за виданням: Кирдан Б. П., т. 104–105.

Та про мою козацьку незгодоньку
і тяжку неволеньку
Отцеві-матусі розкажи.
Нехай отець-матуся мою
козацьку незгодоньку,
Тяжку неволеньку будуть добре
знати,
Грунти й маєтки будуть збувати,
Великі шкербози собнрати
Та мою козацьку головоньку з
тяжкої неволі визволяти.
Бо як стане Чорнеє море зогравати.
Тоді отець і матуся та не знатиме,
де свого сина шукати:
Чи в пристані Козловській²⁹, чи в
городі Царграді³⁰ на базарі,
Що як будуть турки та яничари
набігати
Та за Чорнеє море в землю
агарську³¹ продавати,

²⁹ *Пристань Козловська* — пристань у м. Козлові (тепер — м. Євпаторія).

³⁰ *Царгород, Царград* — давня слов'янська назва Стамбула, колишньої столиці Туреччини.

³¹ *Земля агарська* — можливо, йдеться про далекі арабські

Срібло та злото, не лічачи,
дорогії сукна поставляймо за нас
брати».

То тоді брат-товариш се Слово
почуває...

Та до брата-товариша словами
промовляє:

«Товаришу вірненький, брате мій
рідненький,
Не треба було б нам в городи
християнські
Поклону подавати
Та отцеві-матусі великого жалю
здавати:

Хоча отець і матуся будуть добре
дбати,
Грунти-маєтки збувати,
Великі шкорбети збирати,
Та не будуть вони знати, в якій
тяжкій неволі
своїх синів шукати. Сюди ніхто не
проходжає,
І мир християнський не заїжджає.
Тільки яснії соколи залітають
Та на темниці сідають,

Жалібненько квилять-проквиляють
Та нас, козаків, бідних
невольників,
Добрим здоров'ям навіщають».
Тоді козакам, бідним невольникам,
Тяжкая неволя добре далась знати:,
Кайдани руки та ноги повривали,
Сирая сириця тіло козацьке-
молодецьке
до жовтої кості проїдала.
Тоді козаки, бідні невольники,
Стали плакати-ридати,
До сирої землі припадати
Та землю турецьку і віру
бусурменську
Клясти й проклинати:
«Ти, земле турецька, ти, віро
бусурменська,
Ти;наповнена среблом та злотом,
дорогими напівками,
Тільки в тобі трудно пробувати.
Що в тобі козаки, бідні
невольники, пробувають,
Празника святого різдва й
великодня не знають
Та про віру християнськую
думають та гадають,
Землю турецьку, віру

бусурменську клянуть-
проклинають:
Ти, земле турецька, ти, віро
бусурменська,
ти, розлуко християнська!
Не одного ти вже розлучила за сім
літ войною
Мужа з жоною, брата з сестрою, а
малих діток
З отцем, з ненькою».
Тоді ж то козаки, бідні невольники,
На коліна упали,
Господа милосердного прохали:
«Визволь нас, боже, з тяжкої неволі
На святоруський берег,
На край веселий, між мир
хрещений, в города
християнські!»
Слава про козаків, бідних
невольників,
Од нині до віка, а вам пошли, боже,
здравіє і многая літа.

Невольники на каторзі³²

³² *Невольники на каторзі* . Записав 1908 р. на фонограф Ф. Колесса від О. Сластіона у м. Миргороді на Полтавщині.

Ой та у святую неділеньку
Барзе рано-пораненько,
Ой да то ж то-то не сизії орли
заклекотали,
Як то біднії невольники
У тяжкій турецькій неволі
заплакали, гей!..
Угору руки підіймали,
Кайданами забряжчали,
Господа милосердного прохали та
благали, гей!
«Гей, подай, подай нам, господи, з
неба дрібен дощик,
А з Низу³³ та буйний вітер,
Ой чи не встала би та на Чорному
морі бистрая хвиля
Та чи не позривала б якорі з
турецької каторги, гей!
Бо вже ж нам ся турецькая каторга
надоїла,

Надруковано в кн.: Матеріали до української етнології. Львів, 1913, т. 14, с. 41–50. Подається за першодруком.

³³ *Низ* — Подніпров'я нижче порогів.

Кайдани, залізо ноги повривало.
Білеє тіло козацьке пані-молодське
Коло жовтої кості пошмугляло,
гей!»

Отож-то баша турецький,
бусурманський,
Недовірок християнський,
Ой да то ж то-то він на чердаки
ісходжає

Да сам-то теє добре зачуває,
А на свої слуги,
Турки-яниченьки,
Зозла гукає, гей!;
«Ой кажу, кажу я вам,
Турки-яниченьки, гей!
А добре ви дбайте,
Барзе гадайте,
По тричі в однім місці бідного
невольника затинайте!

Ой да то ж то-то тії слуги,
Турки-яниченьки,
Отож то-то вони добре дбали,
Барзе гадали,
По три пучки тернини,
По чотири червоної таволги
У руку набирали,
Із ряду до ряду заходжали,
По тричі в однім місці, бідного

невольника затинали,
Кров християнську неповинно
проливали, гей!
Ой як стали то тії козаки пані-
молодці,
Ой як стали то на собі кров
християнську забачати,
То стали землю турецькою,
Віру бусурманськую,
Клясти-проклинати, гей!
«Гей, — каже, — земле, земле
турецькая,
Віро проклята бусурманська!
0 розлуко ти християнська!
Ой да же то ти не одного
розлучила:
Чи брата з сестрою,
Чи мужа з вірною жоною,
А чи вірненького товариша з
товаришем, гей!
Гей, визволь нас, визволь нас,
господи,
Усіх бідних невольників,
Із тяжкої турецької неволі!
На тихі води,
На ясні зорі,
У край веселий,
Промежду народ хрещений,

В городи християнськії,
До отця, до неньки,
До родини сердечної,
І на многії літа
Й до кінця віка!»
Ой уклоняюся наперед господу
богу,
І отаману, батькові кошовому,
І всьому товариству кривому й
сердечному,
І всім головам слухаюцим,
І на многії літа.
До кінця віка!

Іван Богуславець³⁴

В городі Козлові стояла темниця
кам'яная,
Нас, бідних невольників,
поминати».

³⁴ *Іван Богуславець*. Записано в 1805 р. від кобзаря Івана на Полтавщині. Вперше надруковано в кн.: Житецький П. Мысли о народных малорусских думах. К., 1893, с. 221–224. Подається за першодруком.

То всі невольники теє зачували,
Дрібними сльозами обливали,
Іванця Богуславця лаяди-
проклинали;
«Бодай ти собі, Іванець
Богуславець, щастя і долі не
мав,
Що ти нам сей празник одказав»,
Іван Богуславець теє зачуває,
Словами промовляє:
«Не лайте мене, братці, не
проклиняйте,
Може, нам, братці, бог
милосердний буде помагати,
Чи не будем ми з неволі
виступати?»
То в неділю рано-пораненько
Алкан-пашова турецькя од мужа
зоставала,
Свого мужа поховала,
До темниці приходжала,
Темницю одмикала,
Я б твоїх невольників усіх із
темниці випускала,
В землю християнськую
хорошенько проводжала».
Іванець Богуславець теє зачуває,
Словами промовляє:

«Алкан-пашова, пані молодая!
Як не будеш ти мні християнською
вірою урікати,
Буду я тебе за жону до себе брати!»
Тс вже Алкан-пашова, пані
молодая,
Сім неділь хмелю не заживала,
Християнською вірою не урікала,
Всіх невольників із темниці
випускала,
В землю християнськую
хорошенько проводжала.
Як стала на восьмій неділі хміль
заживати,
Стала з молодими турецькими
панами гуляти,
Стала Іванцеві Богуславцеві
християнською вірою
урікати:
«Дивіться, панове,
Який у мене муж прекрасний!
Та він у нас побусурменився для
розкоші турецької».
Іванець Богуславець теє зачуває,
До Чорного моря швиденько
прибігає,
В лодку сідає,
Козаків серед Чорного моря

доганяє,
До козаків в судно вступає.
Алкан-пашова, пані молодая, до
Чорного моря приходить,
Іванця Богуславця в судні забачає,
Дрібними сльозами обливає:
«Іванче Богуславче!
Бодай тебе господь милосердний
на сім світі ізбавив,
Як ти мене, молоденьку, зрадив!»
То ще як стала темная ніч
наступати,
Стали козаки до города Козлова
назад прибувати,
Стали на турок, на сонних,
набігати,
Стали їх рубати,
Город Козлов огнем-мечем
воювати,
Стали турецькії льохи розбивати,
Сребро-злато, дорогую одержу
забирати.
Став Іванець Богуславець
Алкан-пашовую, паню молодую,
рубати,
Стали од пристані козловейкої
попшпшати
І ще до світа до города Січі

прибувати,
В городі Січі сокровища турецької
розділяти,
Стали уже козаки словами
промовляти:
«Іванче Богуславче, гетьмане
запорозький!
Десять літ ти в неволі пробував,
Ні одного козака не утеряв!»
Визволь, господи, невольника із
неволі
На край веселий,
Между мир християнський!

Маруся Богуславка³⁵

³⁵ *Маруся Богуславка* . Записано в першій половині 50-х років XIX ст. від кобзаря М. Ригоренка з с. Краснокутськ на Харківщині.

Вперше надруковано в зб.: Записки о Южной Руси, СПб, 1856, т. I, с. 210–214. Подається за першодруком.

Сюжет думи та сам образ мужньої жінки-патріотки широко використаний в українській літературі та мистецтві. За своїм художнім рівнем дума є окрасою українського поетичного епосу.

Що на Чорному морі,
На камені біленькому,
Там стояла темниця кам'яная,
Що у тій-то темниці пробувало
сімсот козаків,
Бідних невольників.
То вони тридцять літ у неволі
пробувають,
Божого світу, сонця праведного у
вічі собі не видають.
То до їх дівка-бранка,
Маруся, попівна Богуславка,
Приходжає,
Словами промовляє:
«Гей, козаки,
Ви, біднії невольники!
Угадайте, що в нашій землі
християнській за день
тепера?»
Що тоді бідні невольники
зачували,
Дівку-бранку,
Марусю, попівну Богуславку,
По річах познавали,
Словами промовляли:
«Гей, дівко-бранко,
Марусю, попівно Богуславо!
Почім' ми можем знати,

Що в нашій землі християнській за
день тепера?
Що тридцять літ у неволі
пробуваєм,
Божого світу, сонця праведного у
вічі собі не видаєм,
То ми не можемо знати,
Що в нашій землі християнській за
день тепера».

Тоді дівка-бранка,
Маруся, попівна Богуславка,
Тее зачуває,
До козаків словами промовляє:
«Ой козаки,
Ви, біднії невольники!
Що сьогодні у нашій землі
християнській великодня
субота,
А завтра святий празник, роковий
день Великдень»,
То тоді ті козаки тее зачували,
Білим лицем до сирої землі
припадали,
Дівку-бранку,
Марусю, попівну Богуславку,
Кляли-проклинали:
«Та бодай ти, дівко-бранко,
Марусю, попівно Богуславко, і

Шастя й долі собі не мала,
Як ти нам святий празник, роковий
день Великдень, сказала!»
То тоді дівка-бранка,
Маруся, попівна Богуславка,
Тее зачувала,
Словами промовляла:
«Ой козаки,
Ви, біднії невольники!
Та не лайте мене, не проклиняйте,
Бо як буде наш пан турецький до
мечеті від'їжджати,
То буде мені, дівці-бранці,
Марусі, попівні Богуславці,
На руки ключі віддавати;
То буду я до темниці приходжати,
Темницю відмикати,
Вас всіх, бідних невольників, на
волю випускати».
То на святий празник, роковий
день Великдень,
Став пан турецький до мечеті
від'їжджати,
Став дівці-бранці,
Марусі, попівні Богуславці,
На руки ключі віддавати.
Тоді дівка-бранка,
Маруся, попівна Богуславка,

Добре дбає —
До темниці приходжає,
Темницю відмикає,
Всіх козаків,
Бідних невольників,
На волю випускає
І словами промовляє:
«Ой козаки,
Грунтів, великих маєтків нехай не
збуває,
Великих скарбів не збирає,
Та нехай мене, дівки-бранки,
Марусі, попівни Богуславки,
З неволі не викупає,
Бо вже я потурчилась,
побусурменилась
Для розкоші турецької,
Для лакомства нещасного!»
Ой визволи, боже, нас, всіх бідних
невольників,
З тяжкої неволі,
З віри бусурменської,
На ясні зорі,
На тихі води,
У край веселий,
У мир хрещений!
Вислухай, боже, у просьбах щирих,
У нещасних молитвах

Нас, бідних невольників!

Сокіл і соколя³⁶

У неділю барзе рано-пораненьку
Налетіли соколи з чужої далекої
сторони,
Да сіли-упали в лісі на
преудобному дереві на орісі,
Да звили собі гніздо шарлатное,
Знесли яйце жемчужное,
Да і сплодили собі дитя —
Бездольное, безродное соколя.
Як полетів ясен сокіл у чистеє поле
Живності доставати;
Ой да живності не достав,
А соколя своє, бездольне, безродне
дитя, утеряв.

³⁶ *Сокіл і соколя*. Записано в 1873 р. від кобзаря О. Вересая з с. Калюжинці на Полтавщині. Подається за виданням: Кирдан Б. П., с. 114–115.

Алегорична форма та зміст думи дають підстави вважати її однією з найдавніших зразків українського думового епосу, своєрідним доповненням до «невольницьких плачів» — передає вболівання рідних та близьких за долю невольників.

То сокіл прилітає —
Аж його соколяти немає.
То сокіл літає Та орла питає:
«Орле-брате, чи не бачив ти гсйго
соколяти,
Безродного, бездольного дитяти?
Чи його сильні дощі затопили,
Чи буйні вітри заносили?»
«Соколе-брате, твого соколяти
Ні сильні дощі не затопили,
Ні буйні вітри не заносили:
А йшли стрільці-булахівці³⁷,
Та й набачили твоє гніздо
шарлатное,
Та взяли твоє соколя, бездольне,
безродне дитя,
Та у срібні пута запутали,
Жемчужжю очі завішали,
Та понесли у город, у Царигород
До Івана Богословця.
А Іван Богословець по ринку
ходить,
Твоє соколя безродне, бездольне на
руці носить.

³⁷ *Стрільці-булахівці* — очевидно, йдеться про болохівців, поселення яких відомі на Волині з XIV ст.

Та якби ти, соколе-брате, добре
дбав,
Та над город, над Царигород
налітав, та на валу сідав,
Та якби ти жалібно квилів і
проквіляв,
Щоб твоє соколя зачувало
Та смутно ся мало, і головку
склоняло, і крилечка
опускало,
Ой то чи не мог би Іван
Богословець
Великого милосердія мати:
Чи не звелів би він з його ніг
Срібних путів познімати,
Коло очей жемчужі позбирати;
Та чи не звелів би він його на вал
виношати?»
Так сокіл добре дбав,
І на город Царигород налітав,
І на валу сідав, жалібно квилів-
проквіляв,
То соколя зачувало,
Смутно ся мало,
Головку склоняло І крилечка
опускало.
Ей, тож-то він, Іван Богословець,
Велике милосердіє мав,

Срібні пута з ніг познімав
І жемчуж коло очей познімав
Та й звелів його на вал виношатн:
«То як буде воно утікати,
Так я велю його знов забирати
Та до мене приношати!»
А сокіл налітав, та на крила взяв,
Та на високу висоту-гору
 підношав:
«Ей, соколя-моє, бездольне,
 безродне,
Лучче ми будем по полю літати,
Та собі живності доставати,
Аніж у тяжкій неволі
У панів проживати.
Ей, тож-то у панів єсть що пить і
 їсти,
Та тільки не вілен світ по світу
 походити».
Ей, як то б'ється птиця об птиці,
А родина об родині,
Ей, то так-то б'ється отець і мати
Об своїй кривній дитині.
Дай, боже, на здоров'є на многі
 літа
Всім православним християнам,
На многі літа,
До кінця віка!

Коваленко³⁸

Давно тому на Україні ковалював
Коваленко³⁹,
І не було кувати ему легонько:
Покинув він ковалювати,
А пішов в козаки козакувати.
Зібрав сто хлопців таких, як він,
Бо він був сильний легінь,
У Чорне море він ся запускав,
Галери турецькі рабував,
Багато лиха наробив,
Тому султанові ся не здобрив.
То приказав султан єго шукати,
Живого в Туреччину
припровадити:
«Бо я не буду їсти і спати,

³⁸ *Коваленко* . Записано 1912 р. в с. Синевідське Вижне на Львівщині. Надруковано в журн. «Народна творчість та етнографія», 1963, № 3, с. 103–104.

Дума відома в одному варіанті. Подається за першодруком.

³⁹ *Коваленко* — збірний образ козацького отамана.